

Majallah Tahqiq
Research Journal of
the Faculty of Oriental Learning
Vol: 35, Sr.No.93, 2013, pp 97 - 108

مجله تحقیق
مجله کلیہ علوم شرقیہ
جلد ۳۵، شماره ۹۳، دسمبر ۲۰۱۳ء، شمارہ ۹۳

پنجاب دے صوفیاں دا پیغام

پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاهد ☆

Abstract:

The land of Punjab is known for its fertility not only agricultural but also cerebral. The role of Sufis in richness of the land culturally, religiously and morally is of much significance. The God-fearing Sufis dedicated their lives for the peaceful message of Islam. Their services in paving the way for a harmonious society are equally acknowledged by the Muslims and non-Muslims. Away from bigotry of any sort, they embraced all regardless of caste and creed and taught them the lesson of forgiveness, forbearance, harmony and finally to stand firm against forces of evil and oppression. They educated the locals through their writing especially verse. Their poetic composition is so close to hearts of the people that they relish it again and again in their daily conversation.

پنجاب دی دھرتی ایس گلوں بڑی بھاگاں والی اے کہ ایہہ شروع توں ای جتھے اپنی زراعت دے حوالے نال ہمیشہ ذرخیز رہی اے او تھے دن سونیاں تعمیری سوچاں تے فکر اں رکھن والے سوجھواناں نوں وی جنم دیندی آئی اے۔ ایہہ ساڈی ہور وی خوشی بخشی اے کہ ایہیہ سوجھواناں وچ بوہتے صوفی، درویش تے خدا مست شامل رہے جیہناں نے ایہتھوں دی لوکائی دی فکری رہنمائی

☆ ڈین، کلیہ علوم شرقیہ، اورینٹل کالج، پنجاب یونیورسٹی لاہور

لئی اپنیاں زندگیاں وقف کیتی رکھیاں۔ حقیقت تے ایہہ وے کہ اج اسیں ایجیے درویشاں، بھگتاں تے اللہ والیاں دے سر صدقے ای امن چین داساہ لین دے نال نال حیاتی دے ون سونے رنگ مان رہے آں۔ علامہ اقبال نے حیاتی دے ایسے پہلونوں مکھ رکھ دیاں ہویاں حضرت داتا گنج بخشؒ دے حوالے نال آکھیا سی:

خاکِ پنجاب از دمِ او زندہ گشت
صبحِ ما از سحرِ او تابندہ گشت

تے ایسے پکھوں وارث شاہ نے حضرت بابا فرید گنج شکرؒ دیاں مذہبی، اخلاقی تے سماجی خدمات نوں سلامی پیش کردیاں آکھیا سی:

ع شکر گنج نے آن مکان کیتا دکھ درد پنجاب دا دور ہے جی (۱)

پنجاب دے ایہناں صوفیاں دی فکر ساڈا اوہ اثاثہ اے جیہڑا ہر دور اندر حیاتی دے ہر معاملے وچ ساڈی رہنمائی کردا آیا اے تے اگوں وی کردار ہوے گا۔ ایہناں پاکبازاں دی حیاتی تے فکر دا مجموعی مطالعہ جیہڑے اہم نکلتے سامنے لیاند اے اوہناں وچوں سب توں پہلی گل تے ایہہ اے کہ صوفیاء نے اُمت محمدیہ نوں بیدار تے توانا رکھن لئی لگاتار جدوجہد اُتے زور دتا اے۔ سستی، بے کاری تے بے مقصد زندگی اوہناں دے نزدیک موت دے برابر اے۔ اوہناں نے ہمیشہ ملت دی بیداری لئی بیدار ذہن تے فکر دی بیداری دی تبلیغ کیتی۔ حضرت داتا گنج بخشؒ کشف المحجوب وچ فرماندے نیں کہ مرید واسطے نیند دی شرط ایہہ اے کہ اوہ اپنی پہلی نیند نوں اپنی عمر دی آخری نیند جانے۔ گناہواں توں بچے تے دنیاوی کم وی ٹھیک رکھے تے سون توں پہلے ایہہ عہد کرے کہ جے اوہناں جاگ کے حیاتی گزارن دا موقع ملیا تے فیر اوہ گناہواں ول پرت کے نہیں جاوے گا۔ (۲)

صوفیاء ہمیشہ زندہ معاشریاں دی اک زندہ علامت ہوندے نیں۔ اوہ اپنی تربیت نال اک خود دار یعنی انکھی بندے تے انکھی سماج نوں جنم دیندے نیں جیہدے نال سماج وچ فلاح تے اصلاح دے رویے اگے ودھدے نیں۔ ایہناں روّیاں وچوں اک روّیہ سوال دی منہا ہی اے۔ داتا صاحبؒ دے بقول کسے دنیا دار نے حضرت رابعہ بصریؒ نوں آکھیا۔ میرے کولوں کچھ منگ لئو۔

اوہناں اگوں جواب دتا، میں تے پہلے ای خدا دے فضل وچ ایس طرح مستغرق آں کہ مینوں تے اپنے مالک اگے سوال کر دیاں وی شرم آندی اے تے کیہ تیرے ورگے دنیا دار توں منکدے شرم نہیں آوے گی؟ (3) خودی، انکھ تے خودداری دا ایہو گن زندہ قوماں دی پچھان ہوندا اے تے ایسے دی اج سانوں کیہ پورے عالم اسلام نوں لوڑاے، کیوں جے جیہڑا خدا توں منکد اے اوہ ہور کسے کولوں نہیں منکد اتے جیہڑا خدا توں نہیں منکد، اوہ دھردھرتوں منکد اے۔ ایس دھردھرتوں وچ سامراجی تے استحصالی قوتاں وی آجاندیاں نیں جیہناں نال اج سانوں ساریاں نوں واہاے۔

ایس دھردھرتوں جے جان جھڑا سکدا اے تے صوفیا دا اوہ نظریہ توحید اے جیہڑا اوہناں دی سوچ دا اوّل آخر مرکز اے۔ ایس کائنات دے انساناں نوں سدھی راہ دکھان لئی جنے وی نبی تشریف لیائے اوہناں دی تعلیمات دا بنیادی نکتہ ای کلمہ توحید سی۔ ایسے لئی سرکارِ دو عالم ﷺ نے وی کلمہ توحید دی اہمیت اُتے زور دیندیاں فرمایاں کہ میں اوس ویلے تک لوکاں نال جہاد کراں گا جدوں تک اوہ کلمہ توحید لا الہ الا اللہ دا اقرار نہ کر لیں۔ ایس حدیثِ قدسی توں وی کلمہ توحید دی اہمیت صاف واضح ہوندی اے:

لَوْ اِنْ السَّمَوَاتِ السَّبْعَ وَعَامِرَ هُنَّ غَيْرِي وَلَا رَفِيقَ السَّبْعَ وَضَعَنْ
فِي كُفَّةٍ وَلَا اِلَهَ اِلَّا اللّٰهُ فِي كُفَّةٍ لَّمَالَتْ بِهِنَّ لَا اِلَهَ اِلَّا اللّٰهُ

یعنی جے ست آسمان، ست زمیں تے جو کچھ ایہناں دے وچکار ہے ایہناں ساریاں نوں ٹکڑی دے اک پلے وچ پالیا جائے تے دو جے پلڑے وچ کلمہ توحید رکھ دتا جائے تے گلے والا پلڑا بھارا ہووے گا۔

بقول حضرت مجدد الف ثانی اللہ دے غضب نوں ٹھنڈا کرن لئی کلمہ توحید توں ودھ کے کوئی

ہور شے نہیں:

”بیچ چیزے در تسکین غضب رب جل سلطانہ ازیں کلمہ طیب نافع تر نیست۔“ (4)

کلمہ توحید دی برکت نال نہ صرف انسان خود اعلیٰ مقام حاصل کر لیندا اے۔ سگوں ایہدی حقیقت سمجھ لین نال دنیاوی سہاریاں تے جھوٹے خداواں توں وی بے نیاز ہو کے سکون دی دولت نال مالا مال ہو جاند اے۔ صوفیاء معاشرے وچ لوکاں نوں جھوٹے تے عارضی سہاریاں تے ہر قسم

دے ڈر خوف توں نجات دوا کے اک مکمل، مضبوط تے ہمیشہ دے سہارے نال روشناس کروادیندے
نیں۔ بقول حضرت نوشہ گنج بخش:

نہ کوئی خوف نہ ڈر

نوشہ کلمہ حضرت دابھر (5)

کلمہ پونجی فقر دی ہور کلمے دی آس

نوشہ کلمہ آکھیاں رہیا نہ خوف ہراس (6)

بقول سلطان باہو:

کلمے جیہی کوئی نہ نعمت باہو اندر دوہیں سرائیں ہو (7)

اک زمانہ سی کہ اسیں اپنی مار کے کھانے ساں۔ ایسے لئی وارث شاہ تے اقبال دے لفظاں
وچ اسیں شاہین (باز) ساں، جیہڑا مردار نہیں کھاندا، سگوں اپنی محنت نال اپنا شکار خود لیکھدا تے کردا
اے۔ جدوں توماں سُستی، بے عملی، جہالت تے ہمتاں اُتے ہتھ رکھ کے بہہ رہن دیاں عادی ہو
جان تے فیر باز گر جھاں دے مرتبے توں وی تھلے ڈگ جاندے نیں۔ پٹھلی اُپر آ جاندی اے تے
سید وارث شاہ ور گے صوفی تے عظیم شاعرنوں ایہہ کہنا پے جاندا اے:

تینوں رب شہباز بنایا سی بیوں کرتباں نال توں اِل آپے

اساں اِل دے اِل رہنا ایس یا مڑ غور فکر کر کے اپنے اندر دے شہباز نوں غیرت دوا کے
میدان وچ لیانا اے، ایہہ فیصلہ کل نہیں سانوں اج کرنا پوے گا۔ کیوں جے کل کال داناں تے اج
حال داناں اے، تے حال نوں اسیں کیویں سنوار سکے آں؟ ایہدے لئی رل کے سوچن، سیاسی
دکانداریاں نوں اک پاسے سٹ کے، رنگ نسل علاقے، زبانوں، لہجے، فرقے تے ذاتی لوڑاں
تھوڑاں دی تھان ملکی، قومی تے ملی مفاد وچ خوش حال تے روشن خیال معاشرے دی نینہ رکھن دی
لوڑاں، اوہ معاشرہ جیہدے وچ انصاف، بھائی چارہ، محبت، بے لوث خدمت، الفت، تعلیم، اپنی
شناخت تے دوجے دی حیثیت سہانن دابھرواں چائن ہووے۔

ماضی قریب ایس گل دا گواہ اے کہ جدوں توں ایہناں قدراں توں منکھ موڑیا گیا اے

اودوں توں ای پوری دنیا وچ توماں ہو چھ پین دا شکار ہو رہیاں نیں۔ غریب توماں اپنی محرومیاں دا

بدلہ لین لئی وڈیاں نال کھسپہ بکھسپہ تے وڈیاں طاقتاں، استحصال تے لٹ لٹینے کرن دے نال نال اپنے وجود دی بقاء دے خوف ہتھوں سامنے والی ہر شے نوں ملیا میٹ کر دین اُتے ٹکلیاں ہوئیاں نیں۔ ایس پورے سیر یو وچ ساڈے صوفیاں دا حوصلہ، ہمت، بردباری تے برداشت دا پیغام ای ٹھل پا سکدا اے۔ بابا فریدؒ نے فرمایا سی:

فریدا جو تیں مارن مٹکیاں تہاں نہ ماریں کھم
اپنے گھر جائے پیر تہاں دے چم (8)

بلھے شاہؒ نے آکھیا سی:

عاشق ہو یوں رب دا ، ملامت ہوئی آ لاکھ
لوک کافر آ کھدے توں آ ہو آ ہو آ کھ (9)

ساڈے صوفیاں نے ایس حقیقت اُتے کھل کے روشنی پائی اے کہ دنیا دی حیاتی بڑی احتیاط نال گزرن دی لوڑ اے۔ کیوں جے اگلی دنیا دا دار و مدار وی ایسے اُتے اے۔ ایہہ نعمت اکو واری لکھنی اے دوجی وار نہیں۔ داتا صاحبؒ دے پیر حضرت ابوالفضل محمد بن الحسن الحنظلیؒ فرماندے نیں۔ ”دنیا اک دن دی اے تے ایہدے وچ ساڈا روزہ اے“۔ جے ایہہ گل پوری طرح اج دے انساناں نوں سمجھ آ جاوے تے نالے ایہدے اُتے عمل شروع ہو جاوے تے ادھے ڈکھ درد بغیر کسے قانون دے نافذ کیتیاں اپنے آپ مک مکا جان، تے دوجی گل ایہہ اے کہ صوفیاء نے اپنے ڈکھ نوں بھل کے سماج دے سانجھے ڈکھ نوں محسوس کرن اُتے زور دتا اے۔ جیہدے نال انسان نہ صرف اپنا ڈکھ بھل جاندا اے سگوں دوجیاں دے ڈکھ درد وچ شریک ہو کے عجیب طرح دی راحت مانن دا عادی ہو جاندا اے۔ بابا فریدؒ گنج شکرؒ نے ایسے لئی فرمایا سی:

فریدا میں جانیا ڈکھ مجھ کوں ڈکھ سبھا ایہہ جگ
اُچے چڑھ کے دیکھیا تاں گھر گھر ایہا اگ (10)

گویا صوفی اک دوجے دے ڈکھ درد وچ شریک ہون دا پیغام دیندے نیں۔
صوفی ہمیشہ طبقاتی قدراں تے استحصالی طبقے دے خلاف کچھڑے ہوئے عوام دا حمایتی

ہوندا اے۔ اوہ اوہناں نوں حوصلہ تے صبر نال حالات اُتے قابو پان دا درس دیندا اے۔ جدوں کہ ہر طرح دی آسائش مانن والا حکمران طبقہ تقدیر یا قسمت دے لفظ دا سہارا لے کے سادہ لوح عوام نوں عاجزی، انکساری تے دنیا توں لا تعلقی دا رجحان دے کے اوہنوں اپنے جائز تے فطری حقان توں تیاگی ہون دی راہ دکھان دا چارہ کردا اے۔ ایہدی سیاسی آڑ وچ کدی صوفی کونسلان تے کدی انسان دوست ورگیاں اصطلاحواں گھڑیاں جاندیاں نیں۔ ظلم تے ایہہ اے کہ ایہہ طبقہ اوہناں نوں ای پنا سمجھدا اے جیہناں دا خون چوسدا اے۔ جدوں کہ اج توں ڈھائی صدیاں پہلے وارث شاہ نے صاف آکھیا سی کہ ایہہ کوئی پھوی دی قسمت وچ تے نہیں لکھیا ہویا کہ اوہ ہمیشہ شیر دا ای شکار بنے۔ ایہہ ویلے دا ظلم اے جیہنوں تقدیر یا قسمت دے ناں تے روا نہیں رکھیا جاسکدا۔

اج دنیا اک گلوبل ویج بندی جا رہی اے تے وڈیاں طاقتاں ایس ویج دی مستقل چودھراہٹ لئی کمزور تے لسیاں قوماں دے وسائل اُتے آنے بہانے قبضہ جمان دیاں پالیسیاں تے عمل کر رہیاں نیں، جدوں کہ بابا فریدؒ دے لفظاں وچ اج دُنیا دیاں اوہناں وڈیاں استحصالی قوتاں نوں ایہہ گل ذہن وچ رکھنی چاہیدی اے کہ:

کنڈھی اُتے رُکھڑا کچرک بچھے دھیر
فریدا کچے بھانڈے رکھے کچر تائیں نیر (11)

یعنی جیویں ندی کنارے رُکھ دیاں جڑاں اخیر ندی دا پانی ہی خالی کر کے اک دن اوہنوں وگدے پانی وچ سٹ دیندا اے ایسے طرح ظلم دے کچے بھانڈے وچ زیادہ دیر تک صبر دا پانی قید نہیں رکھیا جاسکدا۔ اوہ پانی خود ای کچے بھانڈے نوں کھور چھڈ دا اے۔ اِنج نہ ظلم رہندا اے تے نہ ظالم۔ اج پوری دنیا گنتی دیاں کچھ قوتاں دے ظالم بچیاں وچ پھس کے رہ گئی اے جیہڑیاں ماڑیاں دا خون وی چوسدیاں نیں تے اوہناں نوں ایس قابل وی نہیں رہن دیندیاں کہ اوہ دُکھ دا اظہار ای کر سکن۔ اوہ اندرا ای اندر کرھدیاں تے آپس وچ کھیہ بہ کھیہہ داشکار نیں۔ چنانچہ ایس پورے منظر نامے وچ امن، پیار، شانتی تے میل ورتن دے اوس درس نال سماج نوں سنوارن دی لوڑ اے جیہڑا ساڈے صوفیاں دی حیاتی دا نچوڑ اے تے اوہ حضرت نوشہ گنج بخش دے کول ایہہ اے:

درویشی کل خیر پیارے درویشی کل خیر
نہ درویشاں بغض بخیلی نہ درویشاں ویر (12)

ساڈے صوفیاں نے تصوف دی جس اسلامی روایت نوں مضبوطی نال اگے ودھایا اوہدے
 وچ نہ تے ظلم کرن والے حاکماں دی ہمنوائی اے تے نہ ای دربار سرکار دے اشاریاں اُتے پلن والی
 خشک مُلایت نوں کوئی دخل حاصل اے۔ سگوں صوفیاں نے ہر طرح دی فرقہ بندی توں اُچیاں ہو کے
 انسانیت دے گھیرے نوں موکلا کیتا اے جیہدے وچ انساناں نال بغیر کسے تعصب دے پیار کیتا
 جاندا اے۔ تعصب اودوں آؤندا اے جدوں لالچ سرچکدا اے۔ تصوف دا پہلا تے آخری سبق ای
 لالچ تے لو بھ نوں تیاگنا اے۔ جے رب دی عبادت وی کرنی اے تے فیروں جنت دی طلب تے
 دوزخ توں رہائی دی اُمید توں بالاتر ہو کے صرف ذاتِ حق دی رضائی کرنی اے۔ جے دنیا وچ کسے
 بندے نال تعلق رکھنا اے تاں وی کسے نفع نقصان توں اُچیاں ہو کے صوفی دوجے دیاں خوشیاں
 نوں مقدم جاندا اے۔ اوہ دوجیاں نوں ہسد اوکھ کے خوش ہوندا اے۔ اوہ دوجے دے دکھ درد نوں
 اپنا دکھ درد جان کے محسوس کردا اے۔ ایسے لئی تاں میاں محمد بخشؒ نے فرمایا سی:

دُکھ سدا سکھ گاہ بگاہاں دُکھاں توں سکھ وارے

درد قبول محمد بخشا راضی رہن پیارے

صوفی اپنی مٹی نال احترام دی حد تک محبت کردا وی اے تے ایہدے نال محبت کرنا
 سکھاند اوی اے۔ ایس کر کے وی کہ اوہدا خمیر ایسے وچوں اٹھیا اے تے ایس کر کے وی کہ ایہو اوہدا
 آخری ٹھکانا اے، جتھے جا کے اوہنے ابدی نیندر سونا اے۔ جدوں بابا فریدؒ آکھدے نیں:

فریدا خاک نہ نندیے ، خاکو جیڈ نہ کوئے

(13) جیوندیاں پیراں تلے ، مویاں اُپر ہوئے

تے اوہ انسانی جیون دے عروج و زوال دی ساری داستان، ساری کٹھا اکھیاں ساہویں
 کھول کے دھر دیندے نیں۔ انسان دیاں اکھاں اگوں ”میں“ دا جالا لہہ جاندا اے۔ اوہنوں اپنی
 حیاتی دی حقیقت سمجھ آ جانندی اے۔ انج اوہ اک پاسے اپنے فانی ہون دی رمز نوں پالیندا اے تے
 دوجے پاسے اپنے عمل دی شمع اک پیغام دی صورت روشن کر کے چوراہے وچ رکھ جاندا اے تاں جے
 ہر پاسیوں آن والے جہالت دے ہنیرے توں بچ جان۔ ایسے سلسلے وچ شاہ حسین فرماندے نیں:

دو کیہ آکر آ کر چلنا

کھا خورا کاں ، پہن پوشا کاں ، جم دا بکرا پلنا
ساڈے تن ہتھ ملکھ تساڈا، جُوہ پرانی ملنا
کہے حسین فقیر سائیں دا ، انت خاک وچ رلنا (14)

سلطان باہو نے آکھیا سی:

ادھی لعنت دنیا تائیں ساری دنیا داراں ہو
جیہیں راہ صاحب دے خرچ نہ کیتی لین غضب دیاں ماراں ہو (15)

پڑھیا علم تے ودھی مغروری عقل بھی گیا تلواں ہو
بھلا راہ ہدایت والا نفع نہ کیتا دواں ہو (16)

صوفی داکم جتھے لوکاں نوں سدھی راہ دکھانا اے اوتھے اوہ جھوٹھ تے منافقت دے منہ توں
پوری بے باکی نال پردہ لاہن دا درس وی دیندا اے۔ جیویں بلھے شاہ دے کلام وچ ایہدے کئی
حوالے موجود نہیں:

ملاں تے مشالچی دواں اِکو چت
لوکاں کردے چاننا آپ ہنیرے نت (17)

پڑھ پڑھ مسئلے پیا سناویں
کھانا شک شھے دا کھاویں
دیسں ہور تے ہور کماویں
اندر کھوٹ ، باہر پھیار
علموں بس کریں او یار (18)

اتھے اک ہور اہم نکتہ ایہہ اے کہ مٹی توں مراد صوفیا دیس دی مٹی وی لیندے نیں تے

ادب دے نال پیار کرنا سکھاندے نیں۔ ایسے لئی مغلاں دے آخری عہد وچ نادر شاہ تے احمد شاہ دے حملیاں ویلے علی حیدر ملتان دے دے امن امان خراب کرن والیاں دے خلاف گرا لٹھدا اے:

ب: بھی زہر جو کھا مرن کجھ شرم نہیں ہندوستانیوں نوں
کہیا حیا ایہناں راجیاں کجھ لج نہیں تورانیاں نوں
بھیڑے بھر بھر دیون خزانے فارسیاں نوں خراسانیاں نوں (19)

ایسے طرح فرد فقیر آکھدا اے:

حاکم ہوئے بہن غلچے بہتا ظلم کماندے
مختیاں نوں کیں آکھن خون اوہناں دا کھاندے
پھڑو گیار لے لے جاوَن خوف خدا دا ناہیں
فرد فقیرا درد مندوں دیاں اک دن پوسن آہیں (20)

نفسا نفسی، آپادھاپی داماحول استحصالی معاشرے دی دین ہوندا اے۔ جیہدے نال مایوسی پھیلدی اے۔ اچیہے ماحول وچ صوفی ہمیشہ آس اُمید دا دیوا بال کے لوکاں نوں مایوسی دے ماحول وچوں کڈھن دا درس دیندے نیں۔ جیویں ہاشم شاہ فرماندے نیں:

اکسے تار بہار نہ رہندی ، نہ اکسے طور زماناں
ہر دن چال نہیں الیلی ، نہیں ہر دم زور جواناں
روون سوگ ہمیش نہ ہووے ، نہیں نت نت راگ شہاناں
ہاشم بیٹھ گئیاں لکھ ڈاراں ، ایہہ جگت مسافر خانوں (21)

ایسے طرح خواجہ غلام فرید اپنے وطن دیاں بہاراں نوں آپ قائم رکھن لئی نواب صادق محمد خاں نوں ہدایت کردیاں آکھدے نیں:

اپنے ملک کوں آپ وساتوں
پُٹ انگریزی تھانے (22)

صوفیا انسانوں انسان دے نیڑے کر دے نیں۔ میاں محمد بخشؒ فرماندے نیں:

اوکھے ویلے کاری آوے بھلیاں دی اشنائی

اڑیا آکھن دی لچ پالن جو انسان وفائی

صوفی، ڈیڑھ ڈیڑھ اٹ دی وکھری وکھری مسیت بنان دی کدے حمایت نہیں کر دے
سگوں اوہ ”سب اکورنگ کپا ہیں دا“ کہہ کے سماج وچ وحدت تے ایکتا دے تصور نوں عام کر دے
نیں۔ ہر قسم دے لالچ تے تعصب توں پاک تے صاف ایہو سوچ اج دے ہیرے وچ ودھیرے
جانن دا کارن اے پر ایہہ چائن اپنے آل دوالے نوں اپنی ہوند دا احساس اودوں ای دواوے گا
جدوں لوکاں ایس چائن ول تھہ ودھاوے گی یا ایس چائن نوں اپنے دل آون لئی راہ دیوے گی۔

مجموعی طور تے دیکھیا جاوے تے صوفیانہ سوچ تے پیغام دے نتیجے وچ وجود وچ آون
والی کائنات جنت دا سوہنا تے من کھچواں روپ سروپ بن جاندی اے جتھے چارے پاسے سکھ ای
سکھ، ہر پاسے انصاف ای انصاف، نہ کوئی جھگڑے جھیدے، نہ مندا بول۔ اج توں صدیاں پہلے
ساڈے صوفیاں ولوں دتا گیا ایہہ اوہو ای پیغام اے جیہنوں کجھ عرصہ پہلے سفنے دے روپ وچ کارل
مارکس نے وی دیکھیا۔ اوہنے وسائل دی مادی تقسیم دی گل کیتی تے ادھی دنیا نوں اپنا حامی بنا لیا۔ ایہہ
ٹھیک اے پئی کارل مارکس دا نظریہ مادی حیاتی دیاں اوکڑاں تے کو جھان داخل لہمن ضرور ٹپا پر ایہہ
سمبندھ روحانی حیاتی تے آون والی ابدی حیاتی نال نہیں سی ایسے لئی اوہ پوری طرح کامیاب نہ ہو
سکیا۔ جدوں کہ صوفیاں دا پیغام تے سوچ گزری ہوئی کل، موجودہ اج تے مڑ آون والی بھلک نوں
اپنے کلاوے وچ لئی کھلوتا اے۔ چنانچہ ایہہ بڑے اعتماد نال آکھیا جاسکدا اے۔ انسانی سماج دی
فلاح تے انسانیت نوں عام کرن لئی صوفیانہ پیغام توں وڈا سچا تے سنکھا نظریہ تے سنیہا اج تک
سامنے نہیں آیا تے نہ ای اگوں آوے گا۔

☆☆☆☆

حوالے

- 1- ہیر وارث شاہ۔ مرتبہ عبدالعزیز بارایت لا۔ پنجنڈا کیڈی لاہور، 1987ء ص 3
- 2- کشف المحجوب: ترجمہ۔ ایف ڈی گوہر؛ ضیاء القرآن پبلیکیشنز لاہور، 1983ء
- 3- ایضاً ص 498
- 4- مکتوبات مجدد الف ثانی دفتر دوم مکتوب، نوکلشور، 1877ء ص 37
- 5- نوشہ گنج بخش: گنج شریف ادارہ معارف نوشاہیہ، ساہیپال گجرات 1980ء ص 496
- 6- ایضاً
- 7- ایات باہو: شرح سلطان الطاف علی؛ مجلس باہولاہور، 1975ء ص 492
- 8- آکھیا بابا فرید نے: مرتبہ آصف خاں، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، نومبر 1989ء ص 150
- 9- آکھیا بابا فرید نے: مرتبہ آصف خاں، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، 1999ء ص 496
- 10- آکھیا بابا فرید نے، ص 226
- 11- ایضاً ص 241
- 12- نوشہ گنج بخش: گنج شریف ادارہ معارف نوشاہیہ، ساہیپال گجرات 1980ء ص 320
- 13- آکھیا بابا فرید نے، ص 160
- 14- کافیاں شاہ حسین: مرتبہ آصف خاں، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، مارچ 1998ء ص 81
- 15- ایات باہو: تحقیق و شرح۔ سلطان الطاف علی، پبلشر حاجی محمد اشفاق قادری 116 بی نشیمین غوثیہ کریم پارک راوی روڈ، لاہور، 1975ء ص 90
- 16- ایضاً ص 175

- 17- آکھیا بلھے شاہ نے، ص 497
- 18- کلام بلھے شاہ: مرتبہ ڈاکٹر نذیر احمد، پیکیج لیبٹڈ لاہور، ص 49
- 19- کلیات علی حیدر۔ پنجابی ادبی اکیڈمی لاہور، 1963ء، ص 34
- 20- کلام خواجہ فرد فرید۔ سچیت کتاب گھر، لاہور، نومبر 2001ء، ص 26
- 21- سکارے از ہاشم شاہ: مرتبہ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، دسمبر 1987ء، ص 30
- 22- کلام خواجہ غلام فرید: مرتبہ حمید اللہ ہاشمی، شیخ بشیر اینڈ سنز، لاہور، 2001ء، ص 15

